

μιουργήσουν τὴν ἀτμόσφαιρα. (Ἐδῶ πρέπει ἰδιαίτερα νὰ σημειωθῇ ὁ θαυμασιὸς «θάνατος τοῦ Τραμουντάνου».)

Κι' ὁ δρόμος αὐτὸς ὁδηγεῖ πάρα πέρα. Ὁ Ἑφταλιώτης εἶναι ἰδιοσυγκρασία ἀφηγηματικὴ ποὺ ἔχει τὴ δύναμη νὰ ὑψωθῇ πέρα ἀπὸ τὶς προσωπικὲς ἀναμνήσεις καὶ τὴ νοσταλγία τοῦ νησιοῦ σὲ μεγαλύτερες συνθέσεις. Μιὰ ἀληθινὴ ἱστορία κρητικὴ ποὺ τοῦ διηγήθηκε ὁ Πάλλης τοῦ δίνει ἀφορμὴ γιὰ ἓνα μεγάλο διήγημα ἀφηγηματικὸ (νουβέλα τὴ λέμε σήμερα) ποὺ εἶναι τὸ ἔργο του τὸ πιὸ ἀρτιο καὶ τὸ πιὸ τεχνικό. Ἡ «Μαζώχτρα» πρωτοδημοσιεύθηκε στὴν «Ἀκρόπολη» τοῦ Γαβριηλίδου στὰ 1899 καὶ βγήκε σὲ τόμο ἓνα χρόνο ἀργότερα.

Ἀντίθετα ἀπὸ τὶς «Νησιώτικες Ἱστορίες» ὅπου — ἀκόμα καὶ στίς καλύτερες — προβάλλει ἀνάγλυφος ἓνας μόνος τύπος, στὴ «Μαζώχτρα» κινιῶνται ἓνα πλῆθος χαρακτήρες διαφορετικοὶ μεταξύ τους ποὺ πλέκουν ἀκριβῶς μὲ τὴν ἀντίθεσή τους τὸ δράμα. Αὐτὴ ἡ ἀπλὴ μαζώχτρα στὰ λιοστάσια, ἡ ὁμορφὴ Ἀσὴμω, ποὺ γιὰ νὰ ἐκδικηθῇ τὴν προσβλημένη φιλοτιμία τῆς ἐφευρίσκει τὴν πιὸ δαιμονικὴ καταλαλιά, βάζει σὲ κίνηση ἀθελά τῆς ἓνα πλῆθος ἀνθρώπους ἀγαπημένους μεταξύ τους κι' εὐτυχισμένους ποὺ ὁμως φέρνουν ὁ ἓνας στὸν ἄλλον τὸ θάνατο καὶ τὴ σφοδρά. Προσταγμένος ἀπὸ τὸν ἀδερφό του τὸ Δημήτρη ὁ Μιχάλης θὰ σκοτώσῃ τὸν ἀγαπημένο του ξάδερφο τὸν Πανάγο, ὁ Δημήτρης γιὰ νὰ σκεπάσῃ τὰ πράματα θὰ σκοτώσῃ ἓναν Τούρκο, κι' ἀπὸ κεῖ θ' ἀνάψῃ τὸ κακὸ, κι' ἡ μιὰ ἢ «μπαλοτὲ» θ' ἀκολουθῇ τὴν ἄλλη. Πέρα ἀπὸ τοὺς χαρακτήρες, πέρα ἀπὸ τὴν ψυχολογία τῶν προσώπων, ὑπάρχει σ' ὄλο τὸ ἀφήγημα ἡ ἀναγκαιότητα μιᾶς μοίρας ποὺ τῆς εἶναι ὑποταγμένοι οἱ ἄνθρωποι αὐτοὶ τοῦ κρητικοῦ χωριοῦ καὶ ποὺ δὲν μποροῦν, μὴν πὸν τὸ προσπαθοῦν, νὰ τῆς ξεφύγουν. Ἡ τραγωδία τῶν ἀνθρώπων ποὺ θέλουν νὰ γίνουν ἐλεύθεροι καὶ ὁμως τοὺς κρατᾶ δέσμιους καὶ σὰ μαγεμένους μιὰ ἀνώτερη κι' ἀνεξιχνίαστη δύναμη, σὰν τὴ παγωμένη ματιὰ καὶ τὴν ἀπάνθρωπη φωνὴ τοῦ Δημήτρη ποὺ κρατοῦσε μαγεμένον τὸ Μιχάλη τὴν ὥρα ποὺ τὸν πρόσταζε νὰ κάμῃ τὸ φονικό. Μιὰ μοίρα ποὺ ξαπολᾶ γιὰ τὸ κέφι τῆς τὰ στοιχεῖα τοῦ κακοῦ, καὶ ποὺ γίνονται στὰ χέρια τῆς ὄργανα τυφλά ἢ Μαζώχτρα, ὁ Δημήτρης, ὁ κόσμος ὅλος, γιὰ νὰ πνίξουν τὸ καλὸ ποὺ μάταια ἀγωνίζεται νὰ σωθῇ.

Ὅπως καὶ στίς «Νησιώτικες Ἱστορίες» ἀριστοτεχνικὴ εἶναι καὶ στὴ «Μαζώχτρα» ἡ περιγραφή τῆς ζωῆς τοῦ χωριοῦ. Εἶναι περιέργο πῶς ὁ Ἑφταλιώτης ποὺ δὲν πῆγε στὴν Κρήτη μπόρεσε ν' ἀποδώσῃ τόσο πιστὰ τὸ κρητικὸ χωριὸ — κάτι περισσότερο, ν' ἀποδώσῃ τὴν ἰδιαίτερη ψυχολογία του, τὸν ξεχωριστό του χαρακτήρα. Ἡ Μαζώχτρα δὲν εἶναι ἓνα ἀπλὸ ἠθογραφικὸ ἀφήγημα — μέσ' ἀπὸ τὰ ἱστορικὰ τοῦ κρητικοῦ

χωριοῦ κατορθώνει νὰ συλλάβῃ βαθύτατες πτυχὲς τοῦ νεοελληνικοῦ χαρακτήρα.

Κι' ὅπως τὸ θέμα, ἔτσι καὶ ἡ ἀφήγησις καὶ ἡ γλώσσα εἶναι ἐδῶ τεχνικότερες ἀπὸ τὶς «Νησιώτικες Ἱστορίες». Ὁ συγγραφέας ἀφηγεῖται λιγότερο αὐθόρμητα, περισσότερο τεχνικά. Ζυγίζει τὶς περιγραφές του, ἀργοπορεῖ ἐπίτηδες (ὅπως στὸ πρῶτο κεφάλαιο, στὸ μάγεμα τοῦ μεσημεριοῦ) ἢ βιάζεται συνειδητὰ, σκαλίζει μ' ἐπιμέλεια γιὰ νὰ παρουσιάσῃ πιὸ ἀνάγλυφες τὶς μορφές του ἢ τὶς ψυχολογικὲς του καταστάσεις. Ἡ γλώσσα πάλι δὲν εἶναι ἡ ἀβίαστη, δροσερὴ καὶ ζωντανὴ τῶν παιδικῶν ἀναμνήσεων, ἀλλὰ πιὸ τεχνικὴ καὶ πιὸ ζυγισμένη κι' ἀκόμα πλουτισμένη μὲ καινότροπους γλωσσικοὺς συνδυασμοὺς καὶ ἐπίθετα ποὺ δὲν εἶναι τοῦ κοινοῦ δημοτικοῦ λόγου.

Ἡ «Μαζώχτρα» μᾶς δείχνει ὅλες τὶς ἀρετὲς τοῦ Ἑφταλιώτη ὅπως παρουσιάζονται στίς «Νησιώτικες Ἱστορίες», ἐξελιγμένες ὁμως τώρα καὶ ἐκμεταλλευμένες ὥστε νὰ φτάσουν σὲ μεγαλύτερη ἀπόδοσις. Ἀπαντώντας τὸ 1907 στὸν Χρῆστο Βαρλέντη ποὺ τοῦ ἀφιέρωσε ἓναν τόμο διηγήματα ὁ Ἑφταλιώτης ἔγραψε: ¹³⁾ «Εἶναι τώρα μερικὰ χρόνια ποὺ τ' ἀμέλησα τὰ ἔργα τῆς φαντασίας... Μὲ τράβαγε περισσότερο ἢ καθ' αὐτὸ ἱστορία μὲ τὰ χεροπιαστὰ τῆς γεγρονότα, καὶ μάλιστα τὰ δικά μας ποὺ σοῦ καῖνε κομμάτι καὶ τὸ χέρι σὰν τὰ πιάνεις. Μοῦ φάνηκε λοιπὸ σὰ νὰ γύρεψες νὰ μοῦ θυμίσης πῶς ἀλλαξοπίστησα, πῶς ἄφησα τὰ παλιὰ τὰ εἶδωλα καὶ πῶς λάτρεψα νέους θεοὺς». Διαβάζοντας τὴ «Μαζώχτρα» βλέπουμε πῶς ἡ ἀφηγηματικὴ ἰδιοφυΐα τοῦ Ἑφταλιώτη μποροῦσε ἀκόμα πολλὰ νὰ μᾶς προσφέρῃ. Καὶ συλλογιζόμεστε πῶς ἀληθινὰ ἴσως νὰ ἦταν κρίμα ποὺ ἀλλαξοπίστησε.

Γιατὶ κιόλας μὲ τὶς «Φυλλάδες τοῦ Γεροδήμου», ὅπως εἶπαμε, ποὺ ἀρχίζουν νὰ δημοσιεύονται ἀπὸ τὰ 1892 καὶ βγαίνουν σὲ βιβλίο στὰ 1897, ὁ Ἑφταλιώτης δείχνει πῶς ἡ ἀπλὴ ἀφήγησις δὲν τὸν ἱκανοποιεῖ πιά. Ἄμεσα ἐπηρεασμένος ἀπὸ τὸ κήρυγμα τοῦ Ψυχάρη νομίζει πῶς δὲν κάνει ἔτσι ἀπόλυτα τὸ χρέος του πρὸς τὸ ἔθνος. Τὸ περισσότερο μέρος τοῦ Ἑλληνισμοῦ εἶναι ἀκόμα σκλαβωμένο, στὴν πατρίδα βασιλεύει ἡ ἀμάθεια, ὁ σχολαστικισμὸς, ἡ μοιρολατρεία. Θέλει νὰ βοηθήσῃ τὸν τόπο του ἀμειώτερα, τὸν πειράζουν ὅλα ὅσα συνηθίσασαμε νὰ ὀνομάζουμε φυλετικὰ ἐλαττώματα τοῦ Ρωμιοῦ. Καὶ θέλει νὰ τὰ διορθώσῃ, νὰ διδάξῃ μὲ τρόπο πιὸ ἄμεσο τὸ καλὸ. Ἡ λογοτεχνία εἶναι ἓνας δρόμος ἔμμεσος καὶ μακρινὸς γιὰ τὸ ξαναγέννημα ποὺ πιστεῖ πῶς ἔπρεπε νὰ φέρῃ τὸ δίδαγμα τοῦ Ψυχάρη· χρειάζεται ἓνας δρόμος πιὸ ἄμεσος καὶ πιὸ κοντινός: ἡ διδαχὴ, τὸ κήρυγμα. Ὅταν ὁμως καὶ τὸ κήρυγμα γίνεται κι' αὐτὸ

13) «Νουμάς» 5, 1907, 264.

μέ το μέσο τῆς λογοτεχνίας, καί τήν ἀμεση χρησιμότητα καταστρέφει καί ψευτίζει καί τήν ἀδολή λογοτεχνική προσφορά. Στίς Φυλλάδες τοῦ Γεροδήμου διακρίνονται καθαρά τὰ δυό αὐτά στοιχεῖα: ἡ διδαχή καί ἡ τέχνη. Κι' ἐνῶ ἡ διδαχή, τό κήρυγμα, δέν εἶναι οὔτε βαθύ, οὔτε ἐπαναστατικό (τό χτύπημα τῶν ἐλαττωμάτων τοῦ Ρωμοῦ καί τῆς μανίας τοῦ ξενικοῦ), ὅ,τι μᾶς συγκινεῖ περισσότερο εἶναι χωρίς ἀμφιβολία ἡ τέχνη, τό στοιχεῖο τό ἀφηγηματικό—οἱ ἱστορίες πού ὑφαίνονται μέσα στό ἔργο, ὅπως τῆς μικρῆς Λενιώς τοῦ Καλαφάτη πού τήν ἀρπαξαν οἱ Τούρκοι, τοῦ Μπράϊμη, τοῦ χριστιανοῦ πού τούρκεψε, τῆς θειᾶ Γιαννούλας πού σκότωσε μέ τό χέρι τῆς δυό Τούρκους πού τῆς ἀπειλοῦσαν τήν τιμή. Πέρα ἀπό τίς ἀτομικές περιπτώσεις καθρεφτίζεται κι' ἐδῶ ἡ ψυχολογία τοῦ τουρκοκρατημένου νησιοῦ, ἡ γενική κατάσταση τῆς κρυφῆς τραμάρας ὅπου ζοῦσε ὁ ἀλύτρωτος Ἑλληνισμός, καί οἱ ἀτομικοὶ ἥρωισμοὶ πού ἔμεναν κι' αὐτοὶ ἀπό τό φόβο ἀμνημόνευτοι.

Οἱ «Φυλλάδες τοῦ Γεροδήμου» κυκλοφόρησαν τό 1897, λίγο πρὶν ἀπό τόν ἀτυχο πόλεμο. Ὁ Ἑφταλιώτης, πού τό βιβλίο του τό εἶχε ἐμπνεύσει φλογερός πατριωτισμός, αἰσθάνθηκε βαθιά τήν ἐθνική συμφορά. «Σάν καταστάλαξε ὁ τόπος μας ἀπό τή φουρτούνα πού τόν πλάκωσε τώρα καί τρία χρόνια — γράφει στά 1901 — δρεξη δέ μούμνησκε μήτε γιά στίχους μήτε γιά παραμύθια. Ἀμαρτία μάλιστα μού φαινότανε νά πονῆ ἀκόμα τό ἔθνος ἀπό τέτοια φοβερή συμφορά καί μεις νά τό νανουρίζουμε μέ τραγούδια ἀντίς νά μελετοῦμε τό τί πρέπει καί τί δέν πρέπει νά γίνῃ γιά νά μὴν ξανακολληθῆ σέ παρόμοια ταπείνωση· ἀμαρτία νά παίζουμε μέ τή φαντασία ἀντίς νά δουλεύουμε μέ τό νοῦ». Καί «ὁ νοῦς μας ζητοῦσε ἱστορία γιά νά μελετήσῃ καί νά νιώσῃ τό τί ἦταν, τί εἶναι καί τί μπορεῖ νά ξαναγίνῃ τό ἔθνος».

Ἔτσι γεννήθηκε ἡ «Ἱστορία τῆς Ρωμοσύνης», φυσική συνέχεια μετά τίς «Φυλλάδες τοῦ Γεροδήμου». Σ' ἐποχές ἐθνικῶν συμφορῶν ὁ καλύτερος δρόμος εἶναι ὁ δρόμος τῆς αὐτοεπίγνωσης, ἡ βαθύτερη γνωριμιά μέ τόν ἑαυτό μας καί μέ τοῦ ἔθνους τὰ ἱστορικά. Ἀπό τή μελέτη ὅμως καί τή συλλογή ὡς τήν πραγμάτωση καί τήν ἐπιτυχία ἡ ἀπόσταση εἶναι μεγάλη. Γιά νά γράψῃ κανεῖς ἱστορία χρειάζονται ἄλλες προϋποθέσεις κι' ἄλλες ἱκανότητες. Ὁ Ἑφταλιώτης ἐπιχειροῦσε τό ἔργο διαθέτοντας μόνο τήν ἀφηγηματική του ἰδιοφυΐα καί τόν κριτικό ὀπλισμό πού εἶδαμε στίς «Φυλλάδες τοῦ Γεροδήμου».

Τῆς «Ἱστορίας τῆς Ρωμοσύνης» δέ βγήκε παρὰ μόνο ἓνας τόμος πού περιέχει τήν ἀφήγηση τῶν γεγονότων ἀπό τόν μεγάλο Κωνσταντῖνο ὡς τό θάνατο τοῦ Ἰουστινιανοῦ. Ὁ συγγραφέας τῆς μέ κάποια πικρία παρατηρεῖ κάπου ὅτι τοῦ ἔργου «μόνο ὁ

τίτλος διαβάστηκε, γιατί αὐτός μόνο κρίθηκε». Ἡ ἀλήθεια εἶναι πῶς ὁ τίτλος προκάλεσε τίς μεγαλύτερες διαμαρτυρίες. Σήμερα δέν τό συζητοῦμε πιά πῶς ἦταν ἀλήθεια ἀστοχος. Ἡ «Ρωμοσύνη» δέν μπορεῖ ν' ἀντικαταστήσῃ τήν «Ἑλλάδα», δέν εἶναι ὁρος ταυτόσημος μέ τό ἐλληνικός ἢ τό νεοελληνικός.

Ἀλλά καί τό βιβλίο τό ἴδιο δέν μποροῦμε νά ποῦμε πῶς ἦταν γέννημα καλῆς στιγμῆς. Βγήκε βέβαια ἀπό ἀγνή κι' ἀξιέπαινη πρόθεση κι' ἀπό θερμόν πατριωτισμό. Στάθηκε ὅμως ἀπό τήν πρώτη του ἐμφάνιση βιβλίο ἀποτυχημένο — γι' αὐτό δέν εἶχε καί συνέχεια. Μὲ ὅλες του τίς κάποιες σκόρπιες ἀφηγηματικές ἀρετές, δέν εἶναι ἔργο λογοτεχνικό καί δέν εἶναι καί ἔργο ἱστορικό, κι' ἀκόμα δέν εἶναι οὔτε ἐκλαϊκευτικό σύγγραμμα οὔτε σύγγραμμα ἐπιστημονικό. Ἡ ἀποτυχία του ὅμως δέν ὀφείλεται μόνο στήν ἀδυναμία τοῦ συγγραφέα, παρὰ καί σέ ὀρισμένες σφαλερές ἀρχές, κοινές στό πνεῦμα τοῦ πρώτου δημοτικισμοῦ, πού τό βιβλίο εἶναι σά νά τίς συμπυκνῶνῃ καί νά μᾶς τίς συνειδητοποιῇ.

Ἡ Ἱστορία τῆς Ρωμοσύνης, εἶπαμε, ἔμεινε στόν πρώτο τόμο. Ὁμως ὁ Ἑφταλιώτης ἐξακολουθοῦσε τίς ἱστορικές του μελέτες, δέν ξέρουμε μέ ποιά προοπτική. Τώρα τό ἐνδιαφέρον του συγκεντρώνεται στά χρόνια μετά τήν Ἀλωση ὡς τήν Ἐπανάσταση, στά χρόνια τὰ πιό κοντινά. Δημοσιεύει μερικές μελέτες μέ τόν τίτλο «Ἀπό τήν ἐθνική μας ἱστορία», καί τό 1908 μᾶς δίνει σέ πολλές συνέχειες στόν Νουμά ἓνα συνθετικότερο ἔργο μέ τόν τίτλο «Ἱστορικά Ξεγυμνώματα». Τὰ «Ἱστορικά Ξεγυμνώματα» δέν εἶναι καθαυτό ἱστορία, εἶναι κριτική τῆς ἱστορίας. Ὁ Ἑφταλιώτης ἀπό τή δική του σκοπιά κάνει κριτική τῆς ἐπίσημης ἱστοριογραφίας παίρνοντας γιά βάση τήν ἱστορία τοῦ Παπαρρηγόπουλου¹⁴). Τό ἔργο ἔχει περισσότερο φανερά τ' ἀδύνατα σημεῖα πού παρατηρήσαμε κίόλας. Ἐχει ὅλα τὰ ἐλαττώματα τῶν ἱστορικῶν ἔργων πού ξεκινοῦν μέ θεωρίες σχηματισμένες ἐκ τῶν προτέρων καί πού προβάλλουν τίς σύγχρονες ἀντιλήψεις σέ γεγονότα περασμένων ἐποχῶν χωρίς νά λογαριάζουν τίς ἱστορικές προϋποθέσεις καί τή δικαίωσή τους. Ὁ Ἑφταλιώτης κατηγορεῖ τοὺς μεγάλους διερμηνεῖς, ἄς ποῦμε γιά συνεργασία μέ τόν ἐχθρό, θεωρεῖ θλιβερό κατάντημα τὰ προνόμια πού ἔδωσε ὁ Μωάμεθ στά Πατριαρχεῖα, σφάλλεται στήν κρίση του γιά τοὺς λογίους πού ἔφυγαν μετά τήν Ἀλωση ἢ τοὺς «στρατιῶτες» πού ὑπηρετήσαν τή Δύση ἢ γιά τή σημασία πού εἶχε γιά τὰ ἐλληνικά πράγματα ἡ γαλλική Ἐπανάσταση καί ὁ Ναπολέον. Ὁ Ἑφταλιώτης δέν εἶναι ἄνθρωπος δίχως κρίση,

14) Δέν τόν ἀναφέρει πουθενά μέ τ' ὄνομα, ἐξακριβώνεται ὅμως ἀπό ὀρισμένες φράσεις τοῦ Παπαρρηγόπουλου πού παραθέτει αὐτοῦσιες ὁ Ἑφταλιώτης.

τοῦ λείπει ὅμως ἡ κρίση ἡ ἱστορική. Καί τὸ μεγαλύτερο ἐλάττωμα τῶν ἱστορικῶν τοῦ ἔργου εἶναι ἀκριβῶς τοῦτο: ὅτι δὲν ἀσχολήθηκε μὲ τὴν ἱστορία ἀπὸ ἀγάπη γιὰ τὴν ἔρευνα καὶ γιὰ τὰ περασμένα, παρὰ ἀπὸ τὴν ἀνάγκη νὰ διδάξη τοὺς συγχρόνους τοῦ· γι' αὐτὸ καὶ δὲν ἔχει ἓνα ἀπὸ τὰ πρῶτιστα προσόντα τοῦ ἱστορικοῦ, τὴν ψυχικὴ συμμετοχὴ στὰ ἱστορούμενα γεγονότα.

Τὰ «Ἱστορικά Ξεγυμνώματα» δείχνουν ἄλλωστε καὶ κάποια κούραση γεροντική. Ἦταν πιά ὁ Ἑφταλιώτης σχεδὸν ἐξήντα χρόνων κι' ἀπὸ καιρὸ εἶχε πάψει, φαίνεται, νὰ δημιουργῆ. Στὸν Νουμᾶ σπάνια δημοσιεύει πιά κάτι πρωτότυπο καὶ κυρίως ξανατυπώνει παλιὰ γραψίματα μὲ τὸν τίτλο «Ἀπὸ παλιὰ σεργιάρια». Ἦταν ἡ πολλὴ δουλειά, ἦταν τὰ γερατειὰ πού τὸν εἶχαν κουράσει; Κι' ὅμως στὰ 1914 καταπιάνεται μ' ἓνα μεγάλο ἔργο, νὰ μεταφράσῃ τὴν Ὀδύσεια. Ἦταν τότε ἐξήντα πέντε χρόνων· πρέπει νὰ ὁμολογήσουμε πὼς ἦταν κάπως ἀργά.

Τὸ ἔργο τὸ δούλεψε ἐντατικὰ ἀπὸ τὰ 1914 ὡς τὰ 1923 πού πέθανε, καὶ δὲν πρόφτασε νὰ τὸ τελειώσῃ. Ὅπως γιὰ τὶς Φυλλάδες τοῦ Γεροδήμου τὸ πρότυπο εἶχε σταθῆ τὸ Ταξίδι τοῦ Ψυχάρη, ἔτσι καὶ γιὰ τὴ μετάφραση τῆς Ὀδύσειας τὸ μεγάλο πρότυπο ἦταν ἡ Ἰλιάδα τοῦ Πάλλη. Ταίριαζε μάλιστα στὸν ἤρεμο καὶ γλυκὸ χαρακτήρα τοῦ Ἑφταλιώτη, στὸν ξενιτεμένο μὲ τὴ λαχτάρα τοῦ γυρισμοῦ, ἡ Ὀδύσεια, ὅπως ταίριαζε στοῦ Πάλλη τὴ μαχητικὴ ἰδιοσυγκρασία ὁ ἥρωικός κόσμος τῆς Ἰλιάδας.

Τὴν Ἰλιάδα τοῦ Πάλλη δὲν πρόκειται ἐδῶ νὰ τὴν κρίνουμε—τὴν ἔχει κρίνει ὁ καιρός. Δὲν μᾶς δίνει τὸν Ὀμηρο—ἢ μᾶλλον μᾶς δίνει τὸν Ὀμηρο ὅπως τὸν ἔβλεπαν οἱ ρωμαντικοὶ φιλόλογοι τῶν μέσων τοῦ περασμένου αἰῶνα, ἓνα εἶδος δημοτικὸ τραγούδι τῆς ἐποχῆς—κάτι πού κανεὶς πιά δὲν τὸ πιστεύει σήμερα. Γι' αὐτὸ ζήτησε κι' ὁ Πάλλης νὰ τὸν ζωντανέψῃ μὲς ἀπὸ τὰ στοιχεῖα τὰ γλωσσικὰ καὶ τὰ πολιτιστικὰ πού τοῦ ἔδινε πλούσια τὸ δικό μας τραγούδι τὸ δημοτικὸ· ζήτησε νὰ κάμῃ τὸν Ὀμηρο δημοτικὸ τραγούδι. Ἄν ὅμως ἔτσι τὸ θεμέλιο τῆς μεταφραστικῆς του προσπάθειας ἀποδείχνηται σφαιρὸ, ἀναμφισβήτητη μένει ἡ μεγάλη τῆς ἀξία ἡ λογοτεχνικὴ καὶ ἡ ποιητικὴ. Ἡ μετάφραση τοῦ Πάλλη ἔχει νεῦρο, οἱ στίχοι του εἶναι σφιχτοδεμένοι καὶ μουσικοί, τὸ γλωσσικὸ του δαιμόνιο, κι' ἐκεῖ ἀκόμα πού φτάνει στὶς ὑπερβολές, ἔχει καταπληκτικὴ πρωτοτυπία καὶ δύναμη. Ἡ Ἰλιάδα τοῦ Πάλλη, περισσότερο ἀπὸ μιὰ πετυχημένη μετάφραση, εἶναι, μποροῦμε νὰ ποῦμε, ἓνα μνημεῖο τῆς πρώτης ἀγωνιζόμενης γενιᾶς τοῦ δημοτικισμοῦ—ἴσως τὸ πιὸ χαρακτηριστικὸ. Καὶ ὡς τέτοιο μνημεῖο εἶναι προορισμένο νὰ ζήσῃ¹⁵).

15 Βλ. γιὰ τὴν Ἰλιάδα καὶ τὸ ἀρθρο μου Ἄλλεξαντρος Πάλλης, Θέματα τῆς λογοτεχνίας μας (Ἀθ., 1947).

Ἡ Ὀδύσεια τοῦ Ἑφταλιώτη ἔχει δλα τὰ ἐλαττώματα τῆς Ἰλιάδας τοῦ Πάλλη δίχως τὰ προτερήματά της. Εἶναι μιὰ καθυστερημένη ἐπιβίωση τῆς ρωμαντικῆς ἀντίληψης τοῦ ἔπους - δημοτικοῦ τραγουδιοῦ, μιὰ προσαρμογὴ στὸ δικό μας τὸ τραγούδι, δίχως ὅμως τὴν πρωτοτυπία καὶ τὴν τόλμη τοῦ Πάλλη. Πολλοὶ τὴν ἐπαίνεσαν τὴ μετάφραση καὶ τόνισαν τὴν καθαρὴ καὶ τὴ στρωτὴ τῆς δημοτικῆς. Ἀλλὰ τὸ ἐλάττωμα τῆς μετάφρασης εἶναι ἀκριβῶς τοῦτο, ὅτι ἡ γλῶσσα της εἶναι πολὺ στρωτὴ, πολὺ οἰκεία, πολὺ κοντὰ στὴν καθημερινὴ κουβέντα, καὶ γι' αὐτὸ πολὺ λίγο ποιητικὴ. Λείπει τὸ νεῦρο, ὁ ζωντανὸς παλμός, πούθενά δὲ θὰ μᾶς σταματήσῃ μιὰ «ἀρμάδα ἀναφρυδῶ-πλωρῆ» ἢ μιὰ «πικραρχοντογεννήτρα» ὅπως στὸν Πάλλη. Ἀκόμα καὶ οἱ γλωσσικὲς ὑπερβολές ἐνοχλοῦν περισσότερο καὶ δὲν ξαφνιάζουν μὲ τὴν πρωτοτυπία τους. Τὸ ὕφος εἶναι πολὺ ἱσοπεδωμένο καὶ κάπως πεζό. Ἀπὸ τὴν πιστότερη ἀπόδοση πού θὰ διατηροῦσε τὴν ἀρχαϊκὴ χάρη τοῦ πρωτοτύπου προτιμᾷ τὴν ἱσοπέδωση μὲ ἐκφράσεις δηθεν πιὸ δημοτικῆς. Δίπλα τῆς ἢ παλιότερη μετάφραση τοῦ Πολυλά, καὶ μ' ὅλη τῆς τὴν κάποια γλωσσικὴ δυσκαμψία, ἔχει πολὺ περισσότερη εὐγένεια, ποιητικὴ αἴσθησις καὶ ρυθμὸ.

Ἀλλὰ ἂς ἀφήσουμε τὴν «Ὀδύσεια», ἂς ἀφήσουμε καὶ τὰ «Ἱστορικά Ξεγυμνώματα» καὶ τὴν «Ἱστορία τῆς Ρωμιοσύνης», ἀκόμα καὶ τὶς «Φυλλάδες τοῦ Γεροδήμου»—κι' ἂς μείνουμε στὰ καθαυτὸ ἀφηγηματικὰ ἔργα τοῦ Ἑφταλιώτη, στὶς «Νησιώτικες Ἱστορίες» του, στὴ μοναδικὴ του «Μαζώχτρα»—κι' ἂς συμπληρώσουμε τὴν ἐντύπωση μὲ τὰ καλύτερα κομμάτια τοῦ λυρικοῦ τοῦ λόγου: μὲ τὰ «Τραγούδια ξενιτευμένου» καὶ μὲ τὰ «Σονέτα». Ἀπὸ τοὺς τρεῖς ἀρχηγούς τοῦ πρώτου δημοτικισμοῦ ὁ Ἑφταλιώτης εἶναι χωρὶς ἀμφιβολία ὁ περισσότερο λογοτεχνικός. Κι' ἀκόμα ἐκεῖνος πού περισσότερο ταιριάζει μέσα στὴ λογοτεχνία τῆς ἐποχῆς του—θᾶλεγα καὶ γι' αὐτὸ ὁ πιὸ φυσικός, ὁ πιὸ γνήσιος. Κι' ὁ Ψυχάρης ἔχει χαρίσματα λογοτεχνικὰ—εἶναι ἴσως ἐκεῖνος πού κατέχει καλύτερ' ἀπὸ κά ε ἄλλον τὸ μυστικὸ τοῦ ρυθμικοῦ πεζοῦ λόγου· κι' ἂν δὲν εἶχαμε μερικὲς σελίδες τοῦ Ταξιδιοῦ ἢ ὀρισμένα ἐξοχα κομμάτια γεμάτα λυρισμὸ ἀπὸ τὸ δεύτερο μέρος τοῦ «Ὀνειρο τοῦ Γιαννίρη», θ' ἀρκοῦσε καὶ μόνο τὸ θαυμάσιο ἐπίγραμμα τοῦ τάφου του γιὰ νὰ τὸ διαπιστώσουμε. Ὅμως τὰ μυθιστορήματά του—σάν ἐξῶ ἀπὸ τὸν καιρὸ τους, καὶ μὲ τὸν τόπο χωρὶς καμιὰ ἐπαφή (περιττὸ βέβαια νὰ τὸ πῶ πὼς δὲν ἐννοῶ μ' αὐτὸ τὴν ἔλλειψη τοῦ θέματος τοῦ ἑλληνικοῦ). Ὑστερ' ἀπὸ τ' «Ὀνειρο τοῦ Γιαννίρη» πού τὸ σώζει ἡ θερμὴ ἐρωτικὴ πνοὴ τοῦ δευτέρου μέρους, μὲ τ' ἀπανωτὰ του μυθιστορήματα ὁ Ψυχάρης ἔχουμε τὴν ἐντύπωση σὰ νὰ δουλεύῃ στὸ κενό. «Ζωὴ κι' ἀγάπη στὴ μονα-

ξιά», «Ἀγνή», «Τὰ δυὸ ἀδέρφια»—μιὰ γραμμὴ ποὺ ὀλοένα πέφτει. Τὸ λογοτεχνικὸ ἔργο τοῦ Ψυχάρη—μποροῦμε τώρα νὰ τ' ὁμολογήσουμε—δὲ ριζώνει στὸ χῶμα τὸ ἑλληνικόν. Ἡ νεοελληνικὴ λογοτεχνία τὴν ἐποχὴ ἐκείνη δὲ σήκωνε ἀκόμα τὸ μυθιστόρημα τὸ ψυχολογικόν. Ὅ,τι ζητοῦσε ἦταν τὸ σύντομο διήγημα τὸ ἠθογραφικόν—σ' αὐτὸ δοῦλεψαν κι' οἱ πιὸ ἀντιπροσωπευτικοὶ πεζογράφοι τῆς ἐποχῆς. Καὶ εἶναι θαυμαστὸ πῶς ὁ Ἑφταλιώτης, χρόνια ξεγιτεμένος, βρίσκειται ἀμέσως, σάν ἀπὸ ἑνωτικὸ στὸ ἴδιο κλίμα, καὶ εἶναι τὰ ἔργα του—σὰ νὰ ἔχουν βλαστήσει αὐτόματα ἀπὸ τὴν ἑλληνικὴ πραγματικότητα, τὴν πραγματικότητά τῆς λογοτεχνικῆς σὲ μιὰ ὀρισμένη στιγμή τῆς ἱστορίας τῆς.

Γι' αὐτὸ, καὶ ἀπὸ τὸ ἔργο του τὸ ποιητικόν—μολονότι καὶ τὰ τραγούδια του καὶ τὰ σονέτα του ἔχουν, ὅπως εἶδαμε, καὶ χάρη κι' ἀλαφράδα καὶ βαθύτερον λυρισμὸ—σημαντικότερο εἶναι τὸ ἔργο του τὸ πεζογραφικόν, τὸ ἀφηγηματικόν. Ἀπὸ τὰ διηγήματά του, ἀπὸ τὰ σύντομα παραμύθια τοῦ χωριοῦ, τίς «Νησιώτικες Ἱστορίες», τὰ τεχνικότερα συθέματα ὅπως ἡ «Μαζώχτρα», ἀναβρῦζει μιὰ γοητεία ἀφηγηματικὴ καὶ ἀκτινοβολεῖ ἕνα ἀνώτερο ἦθος γλυκύτητας καὶ καλοσύνης. Ἐνα ἦθος ποὺ ταιριάζει—καθὼς μᾶς τονε περιγράφουν οἱ βιογράφοι του¹⁶⁾—καὶ μὲ τὸν δικό του τὸν ἥρεμο καὶ τὸν γλυκὸ τὸ χαρακτήρα.

16) *Ἐξω ἀπὸ τίς ἐργασίες τοῦ Κ. Μ. Μιχαηλίδη ποὺ ἀναφέρθηκαν, βλ. καὶ τίς ἀξιολογές ἀπ' αὐτὴ τὴν ἀποψη ἀναμνήσεις τῆς συγγένισσάς του Εὐτέρπης Κέπετζη, Σημειώματα τῆς Ἑφταλιώτης, «Νουμάς» 20, 1923, 519-521, καὶ κυρίως τὸ βιβλιαράκι τῆς: Εὐτέρπης Σ. Κέπετζη (Πόλης Σταύρου), Μὲ τὸν Ἑφταλιώτη (Σελίδες, γράμματα, στίχοι ἀνέκδοτοι) Ἰ.Αθ. 1938.

ἀλλὰ καὶ ποὺ ταιριάζει—κι' αὐτὸ εἶναι βέβαια σημαντικότερο—μὲ τὸν χαρακτήρα γενικὰ τὸν νησιώτικο, τὸν αἰγαιοπελαγίτικο. Δίπλα στοῦ Ψυχάρη τὴν ἠγετικὴ φυσιογνωμία καὶ στοῦ Πάλλη τὴ δωρικὴ ἠπειρώτικη προσωπικότητα, ξεχύνει ὁ Ἑφταλιώτης παντοῦ τὴ γλυκύτητα καὶ τὴ χάρη τῆς ἰωνικῆς του πατρίδας. Καὶ τὸ ἦθος αὐτὸ τῆς γλυκύτητας καὶ τῆς καλοσύνης ἔχει τὸ χάρισμα νὰ τὸ ζωντανεύη μὲ τὴν τέχνη του: μὲ τὴ δύναμη τὴν ἀφηγηματικὴ καὶ μὲ τὸ τέλειο μεταχείρισμα τῆς γλώσσας. Ἀνάμεσα στοὺς πρῶτους δημοτικιστὲς λογοτέχνες ποὺ ἤξεραν ὅλοι νὰ γράψουν τὴ γλώσσα μὲ χυμὸ καὶ μὲ ζωντάνια, ξεχωρίζει ὁ Ἑφταλιώτης μὲ τὴ λεπτὴ γλωσσικὴ του αἴσθησι. «Ποιὸς ἔγραψε τὰ ρωμαϊκά μὲ πιὸ μεγάλη φυσικὰδα, μὲ φρεσκὰδα πιὸ αὐγερινή;» ἔγραφε πάλι ὁ Ψυχάρης¹⁷⁾. Στὴν ἐποχὴ μας ὅπου κιντυνεύει νὰ ἐπικρατήσῃ στὴ λογοτεχνία ἡ γκριζα καὶ ἀχρωμὴ νεοδημοτικὴ τῶν πόλεων, μόνον νὰ ὠφεληθοῦμε ἔχουμε ἀν παίρνομε νὰ ξαναδιαβάσουμε παρόμοια γλωσσικὰ πρότυπα.

Ἄδικα λησμονημένος καὶ παραγνωρισμένος σήμερα, ὁ Ἑφταλιώτης εἶναι, καθὼς πιστεύω καὶ καθὼς προσπάθησα τὴν ὥρα τούτη νὰ σὰς δείξω, μιὰ δύναμη λογοτεχνικὴ ἀπὸ τίς πιὸ σημαντικὲς τῶν γραμμάτων μας. Μέσα στὴ νεώτερη λογοτεχνίᾳ τὴν ἀνανεωμένη ἀπὸ τὸ κήρυγμα τοῦ Ψυχάρη, ἡ θέση ποὺ τοῦ ἀνήκει εἶναι μιὰ θέση ξεχωριστὴ. Ἄς εὐχηθοῦμε ἡ ἐπέτειος τῶν ἑκατὸ χρόνων ἀπὸ τὴ γέννησή του νὰ γίνῃ καὶ ἡ ἀφορμὴ νὰ κερδίσῃ ξανά τὴν τιμητικὴ αὐτὴ θέση ποὺ τοῦ ταιριάζει.

ΛΙΝΟΣ ΠΟΛΙΤΗΣ

17) Νουμάς 20, 1923, 465.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ ΑΡΓΥΡΗ ΕΦΤΑΛΙΩΤΗ

Α' ΤΥΠΩΜΕΝΑ ΣΕ ΤΟΜΟΥΣ

- Νησιώτικες Ιστορίες*, 1894 (έκδοσις 'Εστίας). Δεύτερη έκδοση: 1911 (στό εξώφυλλο 1912) (Λογοτεχνική Βιβλιοθήκη Φέξη) (με «Νησιώτικες Ιστορίες που δέ φανήκανε στην πρώτη έκδοση»). (ΝΙ).
- Φυλλάδες του Γεροδήμου*, 1897 (έκ του τυπογραφείου της 'Εστίας). Δεύτερη έκδοση: *Φυλλάδες του Γεροδήμου ξανατυπωμένες*. Γραφεία του Νομού 1909. (ΦΓ).
- Η Μαζώχια κι' άλλες Ιστορίες*. 'Ο Βουρκόλακας, δράμα. 1900 (Τυπογραφείο της 'Εστίας). (ΜΖ).
- Ιστορία της Ρωμιοσύνης*. Πρώτος τόμος. 1901 (Τυπογραφείο της 'Εστίας). (ΙΡ).
- Παλιοί Σκοποί*, 1909 (Τυπογραφείο «'Εστία»). (ΠΣ).
- Εκλεχτές Σελίδες*, ταχτοποιημένες και φροντισμένες από τον Δ. Π. Ταγκόπουλο. 1921 (έκδοση 'Αθηναϊκού Βιβλιοπωλείου).
- Argiris Eftaliotis, *Le Chant de la Vie, Sonnets. Essai de Traduction du grec par M. Valsa*. Paris 1929.
- Αργύρη 'Εφταλιώτη*, *Ομήρου 'Οδύσσεια*, 1932 (Βιβλιοπωλείον της 'Εστίας).
- Γ. Βαλέτα, *Τὰ νέα λεσβιακά γράμματα*. Θ'. Τὰ «Τραγούδια ξετυτενμένον» του 'Εφταλιώτη. Κριτικό μελέτημα. Μυτιλήνη, τυπογραφ. Πρωινή, 1937.
- Αγάπης Λόγια* (Σονέττα). Κριτική επιμέλεια και πρόλογος Γ. Βαλέτα. Μυτιλήνη 1938 (έκδοση Π. Τσιβιλῆ) (Λεσβιακή Βιβλιοθήκη αρ. 3).

Β' ΔΗΜΟΣΙΕΥΜΕΝΑ ΣΕ ΠΕΡΙΟΔΙΚΑ

α) Π ε ζ ά.

- Επιστολή εκ Βουβάης*, π. 'Εστία 28, 1889, 156.
- Εν' ἀληθινὸ παραμύθι*, π. 'Εστία 28, 1889, 253 (=ΝΙ).
- Ο καπετάν Γιώργης*, π. 'Εστία 28, 1889, 325 (=ΝΙ).
- Τὰ ὀνόματά μας*, π. 'Εστία 1890 α' ἔξαμ. 42.
- Τὰ τραγούδια μας*, π. 'Εστία 1890 α' ἔξαμ. 156.
- Ο παπα Σωφρόνιος*, π. 'Εστία 1890 α' ἔξαμ. 198 (=ΝΙ).
- Η Κεϋλάνη*, π. 'Εστία 1890 α' ἔξαμ. 273.
- Η Στραβοκώσταινα*, π. 'Εστία 1890 β' ἔξαμ. 33 (=ΝΙ).

(*) Ἡ βιβλιογραφία αὐτὴ κάθε ἄλλο παρά ἔχει τὴν ἀξίωση πὼς εἶναι πλήρης. Συγκεντρώνει ὁμοίως ὅσα δημοσίευσεν κατὰ καιροὺς ὁ 'Εφταλιώτης στὰ πρὸ γνωστά περιοδικὰ ἀπὸ τὰ 1889 ἔκτου παρουσιάζεται στὴ φιλολογικὴ ζωὴ ὡς τὸ θάνατό του. (Γιὰ μερικὰ προηγούμενά του δημοσιεύματα βλ. τὸ ἀρθρο πού δημοσιεύεται στὸ ἴδιο τεύχος).

- Μαρίνος Κοντάρης*, π. 'Εστία 1890 β' ἔξαμ. 97 (=ΝΙ).
- Ένας πατριώτης τῆς περασμένης γενιάς*, π. 'Εστία 1890 β' ἔξαμ. 149, 167.
- Ζάνος Χαρίσης*, π. 'Εστία 1891 α' ἔξαμ. 3-19-37 (=ΝΙ).
- Παραμύθια τοῦ χωριοῦ*. 'Η ἀγάπη μου, π. 'Εστία 1891 β' ἔξαμ. 224 (ὑπογρ. Τάσος Καλογιάννος) (=ΝΙ).
- Παραμύθια τοῦ χωριοῦ*. 'Η χαροκαμένη, π. 'Εστία 1891 β' ἔξαμ. 318 (ὑπογρ. Τάσος Καλογιάννος) (=ΝΙ).
- Παραμύθια τοῦ χωριοῦ*. 'Η 'Αγγέλিকা, π. 'Εστία 1891 β' ἔξαμ. 361 (ὑπογρ. Τάσος Καλογιάννος) (=ΝΙ).
- Παραμύθια τοῦ χωριοῦ*. Τὸ φάντασμα, π. 'Εστία 1892 α' ἔξαμ. 33 (ὑπογρ. Τάσος Καλογιάννος).
- Φυλλάδες τοῦ Γεροδήμου*, π. 'Εστία 1892 α' ἔξαμ. 177 κ. ἑ. (Δημοσιεύεται σὲ πολλὰς συνέχειες ὅλη ἢ πρώτη Φυλλάδα. Χωρὶς ὑπογραφή).
- (*Ὅλα τὰ ἐπόμενα ὡς τὸν «Κουτοζαφίρη» με τὸν γενικὸ τίτλο «Παραμύθια με λίγα λόγια» καὶ ὑπογραφή Α. ἢ Α. Ε.*):
- Ο γέρο Θάνος*, π. 'Εστία 1893 α' ἔξαμ. 380 (Α.) (=ΝΙ).
- Ο βουβός*, π. 'Εστία 1893 β' ἔξαμ. 61 (Α.) (=ΝΙ).
- Ο μπάρμπ' Αναστάσης*, π. 'Εστία 1893 β' ἔξαμ. 156 (Α.) (=ΝΙ).
- Η τρελλή*, π. 'Εστία 1893 β' ἔξαμ. 163 (Α.) (=ΝΙ).
- Η τρομάρα τοῦ Σέργιου*, π. 'Εστία 1893 β' ἔξαμ. 212 (Α.) (=ΝΙ).
- Η βαρκούλα*, π. 'Εστία 1893 β' ἔξαμ. 238 (Α.) (=ΝΙ).
- Ο Παρασκευάς κ' ἡ κόρη του*, π. 'Εστία 1893 β' ἔξαμ. 248 (Α.) (=ΝΙ).
- Φωτιά*, π. 'Εστία 1893 β' ἔξαμ. 308 (Α. Ε.) (=ΝΙ).
- Ο θησαυρός*, π. 'Εστία 1893 β' ἔξαμ. 325 (Α. Ε.) (=ΝΙ).
- Κρυφὴ ἀγάπη*, π. 'Εστία 1893 β' ἔξαμ. 350 (Α. Ε.) (=ΝΙ).
- Ἀντρόγυνο γιὰ πάντα*, π. 'Εστία 1893 β' ἔξαμ. 372 (Α. Ε.) (=ΝΙ).
- Ο Μιμῆς*, π. 'Εστία 1893 β' ἔξαμ. 389 (Α. Ε.) (=ΝΙ).
- Η βασιλόπιτα τοῦ Βαγγέλη*, π. 'Εστία 1893 β' ἔξαμ. 410 (Α. Ε.) (=ΝΙ).
- Τὸ βοσκόπουλο*, π. 'Εστία 1894, 21 (Α. Ε.) (=ΝΙ).
- Η Διαμάντω*, π. 'Εστία 1894, 75 (Α. Ε.) (=ΝΙ).
- Ο Κουτοζαφίρης*, π. 'Εστία 1894, 165 (Α. Ε.) (=ΝΙ).
- Τὸ βιολοντσέλο*, π. 'Εστία 1894, 412 (Α. Ε.)

- Λόγια χαμένα, π. Ἑστία 1894, 154 (Α. Ε.) [γιά τή μίμηση, γράμμα].
- Μαργαρίτα Στέφα, π. Ἑστία 1894, 237 (Α.Ε.) [κριτική γιά τὸ μυθιστόρημα τοῦ Γρ. Ξενοπούλου].
- Βουρκόλακας, π. Ἑστία 1894, 436. 449. 469 (=Μζ).
- Ἀπὸ τὶς Φυλλάδες τοῦ Γεροδήμου. Ἐνας βασιλιάς χωριάτικα ντυμένος. Νέα Ἑλλάς, Ἡμερολόγιον Δροσίνη-Κασδόνη 1, 1894, 157 (ὑπογρ. Γεροδήμος).
- Λόγια ξενιτεμένου. Τὸ τριαντάφυλλο, ἔφ. Ἑστία 7 Ἀπρ. 1894 (= Σαράντα χρόνια δημοσιογραφικῆς ζωῆς. Πανηγυρικὸν Λεύκωμα τῆς Ἑστίας διὰ τὴν 40ετηρίδα τῆς, Ἀθ. σ. 9).
- Μεσάνυχτα, π. Ἑστία 1895, 30.
- Παραμύθια μὲ λίγα λόγια. Ἡ ψυχοπαίδα τοῦ κύρ Ζαχαρία, π. Ἑστία 1895, 83.
- Πεζὰ ποιήματα. Δυὸ εἰκόνες, π. Ἑστία 1895, 102.
- Μερμηγκοφωλιά, π. Ἑστία 1895, 107.
- Ἐνα τραγούδι τοῦ Δροσίνη, π. Ἑστία 1895, 39 (Α.Ε.).
- Ὁ Παναγὴς Καλογιάννης, ἀπόσπασμα «Φυλλάδων Γεροδήμου», Ἐθνικὸν Ἡμερολόγιον Σκόκου 1896, 200.
- Χαρά ἀνίκητη, Ἐθνικὸν Ἡμερολόγιον Σκόκου 1897, 49 (=Μζ, ΝΙ).
- Καλλιτσα (Κρητικὴ ἱστορία), Ἐθνικὸν Ἡμερολόγιον Σκόκου 1898, 92 (=Μζ).
- Γράμμα του στὸν Κ. Χατζόπουλο γιά τὴν «Τέχνη», π. Τέχνη 1, 1898/99. 60.
- Μαριγίτσα, κρητικὸ διήγημα, π. Τέχνη 1, 1898/99, 87 (=Μζ).
- Μαζώχτρα, ἔφ. Ἀκρόπολις 21 Ἀπρ.—1 Μαΐου 1899 (=Μζ).
- Ἀληθινὴ καὶ ψεύτικη τέχνη, ἔφ. Τὸ Ἄστρ 21 Ἰουλ. 1899 [γιά τὴ μίμηση στὴν τέχνη καὶ τὸν «Ἰψενογερμανισμό» τοῦ κύκλου τῆς «Τέχνης». Στὸ ἄρθρο αὐτὸ ἀπάντησε ὁ Κ. Παλαμᾶς, ἔφ. Ἄστρ 9 Αὐγ. καὶ ἔφ. Ἀκρόπολις 29 καὶ 30 Αὐγ. 1899.—Βιβλιογρ. Κατοίμπαλη ἀρ. 661, 662—Ἀπαντᾷ ὁ Ἑφταλιώτης μὲ τὸ ἐπόμενο ἄρθρο:]
- Ἀληθινὴ τέχνη καὶ ψεύτικη τέχνη, ἔφ. Ἀκρόπολις 10 Νοεμ. 1899.
- Ἡ λαχτάρα τοῦ γέρο Ἀνέστη, π. Ἐθνικὴ Ἀγωγή 2, 1899, 141 (=Μζ, ΝΙ²).
- Τὸ νησι τῆς Μυτιλήνης, π. Ἐθνικὴ Ἀγωγή 2, 1899, 329 [μετάφραση ξένου ἄρθρου]
- Τ' ἀντροκόριτσο, π. Ἐθνικὴ Ἀγωγή 3, 1900, 58 (=ΝΙ²).
- Δυὸ ἀδερφάδες, π. Ἐθνικὴ Ἀγωγή 3, 1900, 117 (=ΝΙ²).
- Ἀριστίωνας καὶ Σύλλας, π. Ἐθνικὴ Ἀγωγή 4, 1901, 220 (ΣτΔ.: ἀπὸ τὸν πρῶτον τόμον τῆς Ἱστορίας τῆς Ρωμοσύνης).
- Λουκᾶς Νοταρᾶς, π. Νουμᾶς 1, 1903, ἀρ. 45.
- Ἀπὸ τὴν ἔθνικὴ μας ἱστορία: Οἱ δυὸ πρῶτες ἡρωίδες τῆς Ρωμοσύνης, π. Νουμᾶς 1, 1903, ἀρ. 54.
- Ἀπὸ τὴν ἔθνικὴ μας ἱστορία. Παιδομάζωμα, π. Νουμᾶς 1, 1903, ἀριθ. 61.
- Ὁ γυναικόκοσμος. Τὸ Ὀμήρειον Παρθεναγωγεῖον, π. Νουμᾶς 1, 1903, ἀριθ. 65.
- Ἀπὸ τὴν ἔθνικὴ μας ἱστορία. Φαναριῶτες καὶ Ἀρβανίτες, π. Νουμᾶς 1, 1903 ἀρ. 70.
- Ἡ στατιστικὴ τῆς παιδείας, π. Νουμᾶς 1, 1903, ἀρ. 73.
- Μαργαριτάρια ἀπὸ τὴν «Πρωϊά», π. Νουμᾶς 2, 1904, ἀρ. 77.
- Ἐνα προφητικὸ ὄνειρο, π. Νουμᾶς 2, 1904, ἀρ. 79.
- Ἀβγερινὸς καὶ Πούλια, π. Νουμᾶς 2, 1904, ἀρ. 86 (Α. Ε.) [Σχετικὸ μὲ τὴ φάρσα τοῦ Πολ. Δημητρακόπουλου μὲ τὴν ἀκροστιχίδα «Ὡ τῆς μαλλιαρῆς παραφροσύνης σας»].
- Οἱ μαλλιαροί, π. Νουμᾶς 2, 1904, 89 (Α.Ε.).
- Οἱ δυὸ φίλοι, π. Νουμᾶς 2, 1904, ἀρ. 100, (διήγημα).
- Τὸ Νιόκαστρο τῆς Ἀγγλίας, π. Νουμᾶς 2, 1904, ἀρ. 107 (γράμμα, ὑπογρ. Α. Ε.).
- Ἐνα βορεινὸ ἀγριονήσι, π. Νουμᾶς 2, 1904, ἀρ. 112 (γράμμα, ὑπογρ. Α.Ε.).
- Τὸ «Ἐκθετο» καὶ οἱ κριτικοὶ του, π. Νουμᾶς 2, 1904, ἀρ. 118 [γιά τὸ δράμα τοῦ Ζ. Φυτίλη].
- Παιδιακίστιες Σκηνές, π. Νουμᾶς 2, 1904, ἀρ. 122 (Α. Ε.) [Φλωρεντίας Φουντουκλή, Ἐμμετροὶ παιδικαὶ σκηναί].
- Γράμματα ξενιτεμένου, α'—γ', π. Νουμᾶς 3, 1905, ἀρ. 166, 168, 171.
- Ὁ διαγωνισμὸς τοῦ «Νουμᾶ», Ρωμαίικα ἀναγνωσματάρια. Ἡ κρίση τῆς Ἐπιτροπῆς, π. Νουμᾶς 4, 1906, ἀρ. 197 [Ἡ Ἐπιτροπὴ, Ψυχάρης, Πάλλης, Ἑφταλιώτης].
- Διάλογος, π. Νουμᾶς 4, 1906, ἀρ. 206 (Α.Ε.).
- Διαβάζουμε ἢ δὲ διαβάζουμε, π. Νουμᾶς 4, 1906, ἀρ. 211 [Ἀπάντηση στὴν ἔρευνα τοῦ π. «Παναθήναια», ἀνατύπωση ἀπὸ ἐκεῖ].
- Οἱ Πολίτες καὶ τὸ γλωσσικὸ ζήτημα, π. Νουμᾶς 5, 1907 ἀρ. 238 (Α. Ε.).
- Ὁ θάνατος τοῦ Βερναρδάκη, π. Νουμᾶς 5, 1907 ἀρ. 239 (γράμμα, ὑπογρ. Α.Ε.).
- Γιά τὴν «Παγὰ Λαλέουσα», π. Νουμᾶς 5, 1907, ἀρ. 248 [Σύντομο γράμμα πρὸς τὸν Παῦλο Νιρβάνα].
- Ὁ «Προσκυνητῆς», π. Νουμᾶς 5, 1907, ἀρ. 251 [Γράμμα πρὸς Ἡλ. Βουτιερῖδη].
- Τὸ γλωσσικὸ ζήτημα στὴν Πρίγκηπο, π. Νουμᾶς 5, 1907, 262.
- Ἐνας πρόλογος, π. Νουμᾶς 5, 1907, 264 [Πρόλογος στὸ «Δόξα καὶ τιμὴ», διηγήματα Χρ. Βαρλέντη, Ἀθ. 1907].
- Ἀπὸ παλιὰ σεργάρια. Ὁ στίχος (1894), π. Νουμᾶς 5, 1907, ἀρ. 267.
- Ἀπὸ παλιὰ σεργάρια. Ὁ ἀνήφορος τοῦ τεχνίτη (1896), π. Νουμᾶς 5, 1907, 268.
- Σανατυπώματα. Ὁ ἄσπρος, π. Νουμᾶς 5, 1907, ἀρ. 270 (=ΝΙ²).
- Ἀπὸ παλιὰ σεργάρια. Τὰ καλά τοῦ χωριοῦ (1894), π. Νουμᾶς 5, 1907, ἀρ. 274.
- Τὸ γλωσσικὸ κληροδότημα, π. Νουμᾶς 6, 1908, ἀρ. 277 (γράμμα ὑπογρ. Α. Ε.) [Γιά Σεβαστοπούλειο διαγωνισμό].
- Ἀπὸ παλιὰ σεργάρια. Ἡ ξένη (πεζὸ ποίημα), π. Νουμᾶς 6, 1908, ἀρ. 278.

- Ἀπό παλιά σεργάρια. Τ' ἀντροκόριτσο, π. Νουμᾶς 6, 1908, ἀρ. 279. Περβ. ἀν. : Ἐθν. Ἀγωγή 3, 1900, 58 (=ΝΙ²).
- Ἱστορικά ξεγυμνώματα, π. Νουμᾶς 6, 1908 ἀρ. 280—304.
- Γράμμα πρὸς Δ. Π. Ταγκόπουλο γιὰ τὶς «Ἀλυσίδες», π. Νουμᾶς 6, 1908, ἀρ. 285.
- Γράμμα γιὰ τὸν Ταμπούρα καὶ Κόπανο τοῦ Πάλλη, π. Νουμᾶς 6, 1908, ἀρ. 291.
- Γιὰ τὴ «Μεγάλη Αὔρα», π. Νουμᾶς 6, 1908, ἀρ. 321 [Γράμμα πρὸς Σ. Σκίπη].
- Στοῦ φίλου πού ὄνομα δὲν τοῦ βροῖσκω (Ἀπὸ τὶς «Φυλλάδες τοῦ Γεροδήμου») (1896) π. Νουμᾶς 7, 1909, ἀρ. 342.
- Φυλλάδες τοῦ Γεροδήμου, π. Νουμᾶς 7, 1909, ἀρ. 352—371. 8, 1910, 373—397 [Ξανατύπωμα].
- Ὀνειρο, π. Νουμᾶς 7, 1909, ἀρ. 364 (Α.Ε.).
- Ἡ ζωὴ μου, π. Νουμᾶς 8, 1910, ἀρ. 374.
- Γράμμα στὴ «Φοιτητικὴ Συντροφιά», π. Νουμᾶς 8, 1910, ἀρ. 383.
- Γράμμα γιὰ τὸν «Ἀπέθαντο» [τοῦ Σ. Σκίπη], π. Νουμᾶς 8, 1910, ἀρ. 384.
- Ἀπό παλιά σεργάρια. Τὸ παραμῦθι τῆς κοκκαλιάρας, π. Νουμᾶς 8, 1910, ἀρ. 386.
- Σπασμένο βιολί, π. Νουμᾶς 8, 1910, ἀρ. 389 [Κριτικὴ γιὰ Π. Σ. Δέλτα, Πόνος τοῦ παιδιοῦ καὶ ἀνάλυση].
- Κουβέντες. Παραδιαβάζουμε, π. Νουμᾶς 8, 1910, ἀρ. 410.
- Κουβέντες. Ὑγιεινή, π. Νουμᾶς 8, 1910, ἀρ. 411.
- Κουβέντες. Ὑψιλομανία, π. Νουμᾶς 8, 1910, ἀρ. 413.
- Ἡ καινούργια πολιτικὴ τῆς μισορωμαϊκῆς, π. Νουμᾶς 9, 1911, 4 [Γιὰ τὴ μιχτή].
- Κουβέντες (ὑπογρ. Α. Ε.). Ὅχι δὲν μποροῦσε νὰ πεῖ, π. Νουμᾶς 9, 1915, 4.
- Κουβέντες. Φιλολογικὰ ξεγλιστρήματα σ. 87.
- Κουβέντες. Ὁ Μιστριώτης καὶ μιὰ Ρωμιοπούλα σ. 123 [γιὰ τὴ μετάφραση τοῦ Οὐγκώ ἀπὸ τὴν Ε. Ἐλευθεριάδη, δημοσιευμένη αὐτ. σ. 65].
- Κουβέντες. Ὁ κ. Μιχαὴλ Κέπετζης καὶ τὰ γλωσσικά σ. 179.
- Κουβέντες. Ἡ περιγραφή σ. 698.
- Ἡ εὐτυχία. Ἀπὸ τὸ λεύκωμα τῆς Μυριέλλας-Μοιρίτας, π. Νουμᾶς 9, 1911, 72.
- Ἐνα μαργαριτάρι καθαρευουσιάνικο, π. Νουμᾶς 9, 1911, 183 (Α.Ε.).
- Τὸ μυθιστόρημα, π. Νουμᾶς 9, 1911, 662 (Α.Ε.) [Ἀνάγκη νὰ γραφεῖ μυθιστόρημα].
- Γράμμα γιὰ τὴ δεκαετηρίδα τοῦ «Νουμᾶ», π. Νουμᾶς 10, 1912, 7.
- Κουβέντες. (Α. Ε.), π. Νουμᾶς 10, 1912 :
Παιδικίσια χαρὰ καὶ λύπη σ. 23.
Πολιτικά σ. 49.
Ὁ Πειραιᾶς σ. 83.
Τ' ὄμορφο καὶ τὸ χεῖσιμο σ. 97.
Μερικά γιὰ τὴν πρόοδο τῆς Ἰδέας σ. 147.
- Ἀραβικὸ γλωσσικὸ ζήτημα, π. Νουμᾶς 11, 1913, 5 (Α.Ε.).
, π. Νουμᾶς 11, 1913, 187 [Ἀνατύπωση ἀπὸ ἐφ. Λέσβο Μυτιλήνης 18 Σεπτεμβρίου 1913].
- Ἐνα γράμμα τοῦ Ἀργύρη Ἑφταλιώτη, π. Γράμματα Ἀλεξάνδρειας 2, 1913/4, 304.
- Οἱ «Πρόξες», π. Νουμᾶς 13, 1915, 232 [γράμμα στὸν Π. Δ. Ταγκόπουλο].
- Ἐνας βασιλιάς χωριάτικα ντυμένος, π. Νουμᾶς 17, 1920, 337 [Ἀνατύπωση ἀπὸ τὶς «Ἐκλεχτὲς Σελίδες» πού θὰ κυκλοφοροῦσαν τότε].
- Τ' ἀηδόνι, π. Νουμᾶς 19, 1921, 360.
- Μπρουςός, π. Νουμᾶς 20, 1923, 248 [Κριτικὴ γιὰ τὸ ἔργο τοῦ Πάλλη].

β) Ποιήματα.

- Μερικά ποιήματα ἀπὸ τὰ Τραγούδια Ξενιτευμένου δημοσιεύονται στὴν Ἐκθεσὴ τῆς Ἐπιτροπῆς τοῦ Φιλαδέλφειου, π. Ἐστία 27, 1889, 411 κέ. (καὶ σὲ χωριστὸ τεῦχος).
- Μάνα καὶ γιός, π. Ἐστία 28, 1889, 126.
- Θυμᾶσαι, π. Ἐστία 28, 1889, 143.
- Ἡ τρελλή, π. Ἐστία 1809, 191 (=ΠΣ)
- Ἦθελα νάμαι, π. Ἐστία 28, 1889, 223 (=ΠΣ).
- Τραγούδι τοῦ ἀργαλειοῦ, π. Ἐστία 28, 1889, 321 (=ΠΣ).
- Σαφρικά [μεταφράσεις] π. Ἐστία 28, 1889, 404.
- Τραγούδι τῆς ταβέρνας, π. Ἐστία 1890 α' ἔξαμ. 14 (=ΠΣ).
- Μάνα καὶ κόρη, π. Ἐστία 1890 α' ἔξαμ. 94 (=ΠΣ).
- Πατινάδα πασχαλιάτικη, π. Ἐστία 1890 α' ἔξαμ. 220 (=ΠΣ, Πατινάδα).
- Ὁ θεριστὴς καὶ τὰ κολουῦδια (Longfellow), π. Ἐστία 1890 α' ἔξαμ. 310.
- Ὁ κορυθαλδὸς (Shelley), π. Ἐστία 1890 α' ἔξαμ. 392 (=ΠΣ).
- Ἐπιγραφή τάφου (Wordsworth) π. Ἐστία 1890 β' ἔξαμ. 71.
- Σονέτα, π. Ἐστία 1891 β' ἔξαμ. 261 (1—9), 276 (9—16), 310 (17—24), 325 (25—32) (ὑπογρ. Α.).
- Τὸ Σύνεφο (Shelley), π. Ἐστία 1892 α' ἔξαμ. 369 (Α.Ε.) (=ΠΣ).
- Γνώση καὶ τρέλλα, π. Ἐστία 1893 α' ἔξαμ. 124 (Α.) (=ΠΣ).
- Ὀνειρο, π. Ἐστία 1893 α' ἔξαμ. 305 (=ΠΣ).
- Σονέττο, π. Ἐστία 1893 β' ἔξαμ. 157 (Α.Ε.).
- Ἐπιγραφή τάφου (Wordsworth). Ὁ θεριστὴς καὶ τὰ κολουῦδια (Longfellow). Παρνασσὸς (παράστημα Ἀμαλθείας) 2, 1894 (πληροφορία Κ. Μ. Μιχαηλίδη, 1930, σ. 20).
- Σονέττα, π. Ἐστία 1894, 98 (=ΠΣ 73—77).
- Νύχτα, Νέα Ἑλλάς, Ἡμερολόγιον Δροσίνη-Κασδόνη 1, 1894, 279 (=ΠΣ).
- Ἡ ἀθυμία τοῦ διαβόλου (Lecote de Lisle) π. Ἐστία 1895, 93 (=ΠΣ).
- Τὸ κανάρι μου, Νέα Ἑλλάς. Ἡμερολόγιον Δροσίνη-Κασδόνη 2, 1896, 414.
- Σὲ εἰκόνα, Ἐθν. Ἡμερολόγιον Σκόκου 1897 σ. 40.
- Ὁδὴ στὸ Σολωμό, π. Ἐθν. Ἀγωγή 1, 1898, 88.
- Σὲ μιὰ κοπέλα, π. Ἐθν. Ἀγωγή 2, 1899, 379.
- Σὲ μιὰ μικρούλα, π. Ἐθν. Ἀγωγή 3, 1900, 317.
- Τὸ τραγούδι τῆς Ζωῆς, π. Παναθήναια 6, 1902/3, 603.

- Τραγουδάκια (2). Στὴ βάρκα, π. Νουμᾶς 1, 1903, ἀρ. 58 (Α.Ε.) (=ΠΣ 23).
- Τραγουδάκια (3). Μὲς στ' ὄριο περιβόλι μας, π. Νουμᾶς 1, 1903, ἀρ. 59 (Α.Ε.) (=ΠΣ 24).
- Τραγουδάκια (4). Μιά κοπέλα κατεβαίνει, π. Νουμᾶς 1, 1903, ἀρ. 63 (Α.Ε.) (=ΠΣ 27).
- Τραγουδάκια (5). Τὰ μάτια σου εἶναι θάλασσα, ἀρ. 66 (Α.Ε.) (=ΠΣ 26).
- Τραγουδάκια (6). Πὲς μου γιατί, ἀρ. 76 (Α.Ε.) (=ΠΣ 25).
- Μπάρον, Τὰ νησιά τῆς Ἑλλάδας, π. Νουμᾶς 1, 1903, ἀρ. 62 (=ΠΣ).
- Τὸ πουλί, π. Νουμᾶς 1, 1903, ἀρ. 64. [Μὲ γράμμα του πὼς εἶναι γραμμένο ἀπὸ τὰ 1869].
- Τραγουδάκια (7). Ἀπὸ τὸ δάσο διάβαινες, π. Νουμᾶς 2, 1904, ἀρ. 77 (Α.Ε.).
- Τραγουδάκια (8). Δὲ ζωὴ μὲ τὴν ἀγάπη σου, ἀρ. 78 (Α.Ε.).
- Τραγουδάκια (9). Σὰ δῶ, ἀρ. 88 (Α.Ε.).
- Τραγουδάκια (10). Ἄλλος στὸ δρόμο σου, ἀρ. 93 (Α.Ε.).
- Σὲ μαθήτρια, π. Νουμᾶς 2, 1904, ἀρ. 83.
- Σὲ κόρη, π. Νουμᾶς 2, 1904, ἀρ. 84 (=ΠΣ).
- Σὲ ἀλωνιστικὴ μηχανὴ κοντὰ στὸ ξοχικὸ τοῦ Ψυχάρη, π. Νουμᾶς 2, 1904, ἀρ. 85 (=ΠΣ).
- Σονέττα 1, 2, π. Νουμᾶς 2, 1904, ἀρ. 95.
- Τῆς Ρόδου τὸ ξεπτέρι, π. Νουμᾶς 4, 1906, ἀρ. 211 (Α.Ε.) (=ΠΣ).
- Στῆς Ἑρεσὸς τὰ χαλάσματα, π. Νουμᾶς 4, 1906, ἀρ. 217 (Α.Ε.) (=ΠΣ).
- Δυὸ παλιὰ τραγούδια. Τραγούδι τῆς Ταβέρνας. Πατινάδα, π. Νουμᾶς 5, 1907, ἀρ. 265.
- Ἐπίγραμμα, π. Νουμᾶς 5, 1907, ἀρ. 270 (Α.Ε.).
- Χορὸς ξενιτεμένων (1889), π. Νουμᾶς 5, 1907, ἀρ. 271 [μὲ ἱστορικὰ γιὰ τὸν Φιλαδέλφειο διαγωνισμό τοῦ 1889].
- Ἐπίγραμμα στοὺς συνοδικοὺς τῆς Πόλης, π. Νουμᾶς 5, 1907, ἀρ. 271 (Α.Ε.).
- Ἀπὸ παλιὰ σεργάτια. Τραγούδι τοῦ ἀργαλιοῦ (1890), π. Νουμᾶς 5, 1907, ἀρ. 272 (=ΠΣ).
- Ἀπὸ παλιὰ σεργάτια. Ὁ κόσμος, π. Νουμᾶς 5, 1907, ἀρ. 276 (=ΠΣ).
- Ἀπὸ τίς «Στροφές» Jean Moréas [ἀντι I. XII] —I, π. Νουμᾶς 9, 1911, 120.
- Τετράστιχα, π. Νουμᾶς 9, 1911 σ. 380: Τριαντάφυλλο, Ἀφροδίτη, Θάλασσα. σ. 417: Νησιά καὶ πέλαγα, Μνήμα, Σάν δραμα. σ. 463: Ζωή, Σὲ δυὸ μάτια, Στὶς Μοῦσες. σ. 561: Σὲ κόρη, Παλιὸς καὶ νέος κόσμος, Τὸ πουλί.
- Σὲ μυτιληνιὸ λάδι, π. Χαραυγὴ Μυτιλήνης 1911 = Νεοεὐλ. Γράμματα 16 Ἰαν. 1937, ὑποσ. 11.
- Ὁ βράχος τοῦ Κέπετζη (ἀνέκδοτο ποίημα), π. Νουμᾶς 20, 1923, 520 (ἀνακοίνωση Πέπης Σταύρου). Ξαναδ. Κ. Μ. Μιχαηλίδης, Ἀργύρης Ἑφταλιώτης (1930) σ. 11.

Γ' ΚΡΙΣΕΙΣ ΚΑΙ ΠΛΗΡΟΦΟΡΙΕΣ

(Τὰ πιὸ σημαντικά).

- Ὁ Κριτικὸς τοῦ Νουμᾶ Ρήγας Γ κ ό λ φ η ς, Τὸ τραγούδι τοῦ Ἑφταλιώτη, π. Νουμᾶς 8, 1910, ἀρ. 374.
- Φ(ῶτος) Π (ο λ ί τ η ς), Ἀργύρης Ἑφταλιώτης, ἐφ. Πολιτεία 15 καὶ 17 Αὐγ. 1923, (=Ἐκλογή ἀπὸ τὸ ἔργο του, Ἀθ. 1938, 1. 214, κέ.).
- Πέπη Σταύρου, Σημειώματα τῆς Ἑφταλοῦς, π. Νουμᾶς 20, 1923, 519-521.
- Κ. Μ. Μιχαηλίδης, Ἀργύρης Ἑφταλιώτης. Ἡ ζωὴ καὶ τὸ ἔργο του. Ἀθ. 1930.
- Ἄλκης Θρούλος, Ἑλληνες διηγηματογράφοι. Ἀργύρης Ἑφταλιώτης, π. Νέα Ἑστία 12, 1932, 735, κέ.
- Φῶτος Πολίτης, Ἡ «Ὀδύσσεια» τοῦ Ἑφταλιώτη, ἐφ. Πρωία 19 Αὐγ. 1932.
- Κ. Μ. Μιχαηλίδης, Ὁ Ἀργύρης Ἑφταλιώτης κ' ἡ μετάφραση τῆς Ὀδύσσειας, π. Νέα Ἑστία 12, 1932, 1251.
- Κ. Μ. Μιχαηλίδης, Οἱ πρῶτοι στίχοι τοῦ Ἑφταλιώτη, π. Νεοελληνικά Γράμματα 1, 1937, 16 Ἰαν.
- Κ. Μ. Μιχαηλίδης, Ἡ ζωὴ καὶ τὸ ἔργο τοῦ Ἑφταλιώτη, π. Νεοελληνικά Γράμματα 2, 1938, ἀρ. 57 κέ.
- Κ. Μ. Μιχαηλίδης, Ἀπάντηση σὲ κρίση, π. Νέα Γράμματα 5, 1939, 118.
- Εὐτέρπης Σ. Κέπετζη (Πέπης Σταύρου), Μὲ τὸν Ἑφταλιώτη (Σελίδες. Γράμματα. Στίχοι ἀνέκδοτοι). Ἀθ. 1938 (στὸ ἐξῶφ. 1939).

